

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΕΩΣ

υπό ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΥ

Κωνσταντίνος Ιωάννινος
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΦΟΙΑΣ
ΤΥΠΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΦΟΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΠΙΚΑΛΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ. ΙΩΑΝΝΗΣ

Κωνσταντίνος Ιωάννινος
της φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημῷ Harvard
τὸν Ἰννεμ. Πολιτ. τῆς Ἀμερικῆς.

Ἐν τῷ ἀριθμῷ τούτῳ δίδω εἰς τὴν λέξιν «διανόησις» πολὺ εὐθεῖαν σημασίαν εἰς τρόπον ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ πᾶσαν οἰανδίποτε γνωστικὴν κατάστασιν. Προτίθεμαι δὲ νὰ ἔξεται ταύτην ὡς φαινόμενον, ὃς ἀντικειμενικὸν γεγονὸς ἔχον ἴδιαζουσαν αὐτῷ σύστασιν καὶ ἴδιους νόμους ἔνεργειας.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐθεώρουν τὴν διανόησιν ὃς ἔνεργειαν ἔκτὸς παντὸς χρόνου, καὶ τοιαύτη τις φαίνεται νὰ εἴνε ἐκὰν ἀποβλέψιμεν εἰς τὸν δρισμὸν αὐτῆς. Τὸ νὰ ἀντιληφθῇ τις σημαίνει νὰ σταθῇ καὶ νὰ κυττάῃ γύρῳ τού—σημαίνει νὰ ἔξελθῃ τοῦ διοῦ. Ἐπὶ πλέον, ὃς διατείνεται ὁ Πλάτων ἀντικρούον τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἡρακλείτου, ἢ γνῶσις προῦποθέτει κόσμον ἐν ἀκινησίᾳ ενδισκόμενον. Ὁ τι μεταβάλλεται διαρκῶς δὲν εἴνε δυνατὸν νὰ γνωσθῇ, εἰς ἓνα κόσμον ὅντα ἐς ἀεὶ δὲν μᾶς εἴνε δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι πρᾶγμα τι εἴνε μαῦρο ἢ ἄσπρο, καλὸν ἢ κακὸν κτλ., διότι ἔχει ἥδη μεταβληθῆ εἰς κάτι ἄλλο καὶ μάλιστα κατ' οὐσίαν οὐδέποτε ἐπῆρξε τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον. Η γνῶσις ἀποτελεῖ βεβαίωσιν περὶ τοῦ εἶναι, δχι περὶ τοῦ γίγνεσθαι. Διανόησις εἴνε ἡ ἔκτὸς χρόνου ὑφισταμένη σχέσις μεταξὺ ἐνὸς ἀχρόνου ὑποκειμένου καὶ ἐνὸς ἀχρόνου ἀντικειμένου.

Καὶ ὅμως εἴνε φανερὸν ὅτι ἡ διανόησις εἴνε συμβεβηκός· ἡ διανόησις λαμβάνει χώραν, καταλαμβάνει ὕρισμένον χρονικὸν διάστημα, ἔρχεται καὶ παρέρχεται. Τὸ παράδοξον τῆς διανοήσεως εἴνε ὅτι, συμφώνως πρὸς τὸν δρισμὸν της, θὰ ἔπρεπε νὰ εἴνε ἔκτὸς χρόνου ἐνῷ πρᾶγματι εἴνε λειτουργία λαμβάνουσα χώραν ἐν τῷ χρόνῳ. Εἰς τὸ παρὸν δοκίμιον θὰ ἔξετάσω τὴν διανόησιν ὡς συμβεβηκός μεταξὺ ἄλλων

συμβεβηκότων. Ἡ τοιαύτη δὲ ἔρευνα δὲν θὰ σημαίνει οὔτε ὅτι θὰ παραμεληθῇ ὁ γνωστικὸς αὐτῆς χαρακτὴρ οὔτε ὅτι θὰ θεωρηθῇ αὕτη ἀπλῶς ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως : ἢ διανόησις θὰ ἐξετασθῇ ὅπως εἶνε αὕτη πραγματικῶς.

Καὶ πρῶτον, κάθε κατανόησις εἶνε ἐνέργεια ἔχουσα ὥρισμένην χρονικὴν διάρκειαν. Δεύτερον, εἶνε ἄλλοιωσις, κίνησις· ἐὰν ἀναλύσωμεν αὐτὴν θὰ εὑρισκεί ὅτι τὰ διάφορα αὐτῆς στάδια διαφέρουσιν ἀλλήλων. Ἡ ἐξήγησις, ἢ ἀφαιρεσις, ἢ ἀνάλυσις καὶ αἱ λοιπαὶ ὅμοίας φύσεως γνωστικαὶ καταστάσεις εἶνε ἐνέργειαι κατὰ τὰς ὅποιας ἀρχίζομεν μὲν ἐνὸς εἴδους περιεχόμενον καὶ τελειώνομεν μὲν ἄλλο. Ὁ συλλογισμὸς ἀποτελεῖ καταφανῶς κίνησιν ἀπὸ ἐνὸς εἴδους ἴσχυρισμοὺς εἰς ἄλλο. Ὁ συλλογισμός, εἴτε ὑπὸ τὴν ἀφηρημένην αὐτοῦ μορφὴν ὃς συναγωγή, εἴτε ὑπὸ τὴν συγκεκριμένην τοιαύτην ὡς ἐπαγωγή, εἶνε λειτουργία δημιουργική. Τὸ νὰ ἀναζητῇ τις τὸ πόρισμα ἐντὸς τῶν δεδομένων καὶ νὰ ἀπορῇ ὅταν δὲν τὸ εὑρίσκει ἐντὸς αὐτῶν σημαίνει ὅτι παρεῖδεν ἐντελῶς τὸν χαρακτῆρα τῆς διανοήσεως ὁ ὅποιος εἶνε ἐνέργεια. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ θαυματουργὸν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συλλογισμὸς μᾶς φέρει εἰς κάτι νέον, ἀφοῦ κάθε ἐνέργεια εἶνε μία πρόοδος πρὸς τὸ νέον, μία δημιουργία.

Ἄλλὰ τὶ πρέπει νὰ εἴπωμεν διὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διαλογίζεσθαι — ὁ νοῦς δὲν ἀναπαύεται ὅταν καταλίγει εἰς συμπεράσματα; "Οχι. Ὁ λογισμὸς παράγει μίαν κρίσιν· ἄλλα καὶ ἡ κρίσις εἶνε ἔνα συμβεβηκός. Ἀπαιτεῖται χρόνος διὰ νὰ διατυπώσῃ τις μίαν κρίσιν, καμία δὲ γνώμη δὲν εἶνε στιγμιαία πρᾶξις. Διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς μίαν κρίσιν, ἐπὶ παραδείγματι ὅτι ὁ καιρὸς ἐκαλλιτέρευσε, προβαίνομεν βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰς τὸ μέσον καὶ ἀπὸ τούτου εἰς τὸ τέλος τῆς διανοήσεως. Ἡ κρίσις ὅμως δὲν εἶνε ἀπλῶς μιὰ διαδοχὴ (διαφόρων) σταδίων· ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν ἡ ἀρχὴ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὰ ἐπόμενα, εἰς τρόπον ὡστε ὅταν φθάσωμεν εἰς τὸ τέλος, ἡ κρίσις ἵσταται ἐνώπιον τοῦ πνεύματός μας ὡς ἐν σύγολον. Τὸ τέλος εἶνε νοητὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς, ἡ δὲ ἀρχὴ δὲν κατανοεῖται εἰ μὴ μόνον ἀφοῦ φθάσωμεν εἰς τὸ τέλος. Τὸ νὰ διατυπώσωμεν μίαν κρίσιν ὅμοιάσει πολὺ πρὸς τὸ νὰ ἀκούωμεν μίαν παιζομένην συμφωνίαν. Ἡ ἀκρόασις

μᾶς συμφωνίας καταλαμβάνει χρονικὴν διάρκειαν καὶ ὅμως ὅκα τὰ μέρη τῆς συμφωνίας συλλαμβάνονται ὡς ἐν τι ἔνιαῖσιν.

Ἡ διανόησις εἶνε δυνατὸν νὰ ἔξετασθῇ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς σύνθετικότητός της. Οὕτω ἔχομεν πρῶτον τὰ διδόμενα τῆς πείρας· κατόπιν τὴν κρίσιν· τὸν συλλογισμόν· τὴν θεωρίαν ἢ ὅποια περιλαμβάνει τόσον διδόμενα ὅσον καὶ κρίσεις· τὰ κριτήρια καὶ τὴν μέθοδον· τέλος ἔχομεν μεταφυσικὰς ἀρχάς. Ἐξετάζοντες ὅμως πάντα ταῦτα πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑλικοῦ; τὰ πάντα εἶνε διαρκῶς ἐν τῷ γίγνεσθαι, τίποτε δὲν εἶνε ἀπλῶς κεκτημένον. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὅμιλωμεν περὶ τῶν ἵδεων ὅτι εὔρισκονται ἐν τῷ νῷ μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν ποὺ λέγομεν ὅτι τὰ ἐπιπλα εύρισκονται ἐντὸς τοῦ δωματίου: ἢ ἵδεα εἶνε τι τὸ ἐνεργὸν ἀποτελούμενον ἐξ αὐτῆς του ταύτης τῆς ἐνεργείας, χωματίζον ἄλλας ἵδεας καὶ εύρισκομενον εἰς διαρκῆ ἐσωτερικὴν ἄλλοιωσιν. Ἡ ἵδεα εἶνε ἀνάγκη νὰ νοηθῇ ὡς μορφὴ ἐνεργείας. Τὰ δεδομένα τῆς πείρας (data) δὲν εύρισκονται ἕτοιμα ἄλλὰ διαπλάττονται, γεννῶνται: ἐπὶ παραδείγματι μία παράστασις ἀνάγκη νὰ ὑποστῆ τὸν ἐπισταμένον ἔλεγχον τοῦ πνεύματος, νὰ συγχωτισθῇ πρὸς ἄλλας παραστάσεις, νὰ καταλάβῃ θέσιν ἐντὸς σχεδίου τινός, καὶ μόνον κατόπιν τούτων θὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀληθῆς πείρα. "Ο, τι ἴσχύει διὰ τὰ δεδομένα τοῦτο αὐτὸ ίσχύει καὶ διὰ τὰς ἔννοιας. Κεντρικαὶ ἵδεαι, ὅπως εἶνε: οὖσία, κατηγορούμενον, αἵτιότης, γεννῶνται καὶ παρέρχονται: δημιουργοῦνται κατὰ τὴν πρόοδον τῆς διανοήσεως καὶ εἶνε πάντοτε ἐπιδεκτικαὶ μεταβολῆς καὶ ἀντικαταστάσεως. Τὰ κριτήρια ἔξελισσονται κατόπιν πολλῶν δοκιμῶν καὶ πλανῶν· καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ σύνθεσις τοῦ πνεύματος εἶνε τι τὸ ὅλονὲν ἀναβλύζον τὸ δποῖον ἔξηλίχθη ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς πείρας, τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραδόσεων, καὶ ἐκ τῆς δυνάμεως αὐτῆς τῆς ζωῆς. Οὕτω ἡ διανόησις εἶνε μία ἀπόρροια δημιουργικότητος· προῆλθεν ἐκ τῆς ζωῆς καὶ εἶνε πιθανὸν νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν της εἰς ἄλλην τινὰ ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν τὸν νοῦν ὡς πρᾶγμα τι ἔχον ταύτην ἥ ἐκείνην τὴν φύσιν, ἀλλ' ὡς τι αὐξανόμενον καὶ τελειούμενον ἐν τῷ χρόνῳ.

Ἡ διανόησις παρουσιάζει ὅρμην πρὸς ἄλλας καὶ νέας ἵδεας· διὰ τὴν κρίσιν ἥμῶν περὶ θεωρίας τινὸς δὲν λαμβάνομεν μόνον ὑπὸ ὅψην

ἔὰν αὕτη ἔξηγῇ τὰ ὑπάρχοντα ἡδη δεδομένα ἀλλὰ ἔὰν προλέγει νέα τοιαῦτα. Διακεκριμένος βιολόγος ἡρωτήθη κἄποτε διατὶ προτιμᾶς τὴν μηχανικὴν ἀντὶ τῆς βιταλιστικῆς ἔξηγήσεως τῆς ζωῆς ἀπήντησε δὲ ὅτι τὸ πράττει διότι ἡ μηχανικὴ θεωρία θέτει προβλήματα εἰς τὸν νοῦν· μὲ ἄλλας λέξεις διότι τοῦ ἔδιδε πνευματικὴν ἐργασίαν. Μία θεωρία ἀνάγκη νὰ ὁδηγῇ πρὸς νέας θεωρίας πρέπει νὰ εἶνε τοιαύτη ὥστε νὰ ὑπερακοντίζει τὴν ἑαυτήν. Ἡ βάσανος μιᾶς καλῆς θεωρίας εἶνε ὅτι ἀναγκάζει τὸν ἀνθρώπον νὰ σκέπτεται ὑπερβολικὰ πολύ. Οὕτω λοιπὸν ἡ διανόησις εἶνε ὠδησις, εἶνε παρότρυνσις πρὸς τὸ νέον.

Οὔτε ὑπάρχει θέσις ἐν τῇ διανοήσει διά τι τὸ ἀπόλυτον. Ἡ ἔννοια τῆς τελικῆς βεβαιότητος ἀντίκειται πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔξελικτικοῦ χαρακτῆρος τῆς διανοήσεως. Ἡ διανόησις προχωρεῖ διότι εἰς οἰανδήποτε αὐτῆς φάσιν εἶνε ἀτελῆς, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διότι ἡ φύσις αὐτῆς εἶνε κίνησις. Οἱ δρομολογισταὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ἀνεζήτουν τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν, ἐφαντάζοντο τὴν γνῶσιν ὑπὸ τύπου ἀκαμπτον συστήματος συλλογισμῶν εἰς τὸ δποῖον ἐξ ἀπολύτως βεβαίων δεδομένων θὰ ἐφιάνομεν εἰς ἀπολύτως βέβαια σύμπερασματα, ἐθεώρουν τὴν γνῶσιν ὡς ἔμφυτον, ὡς αἰωνίαν ἴδιοκτησίαν τῆς ψυχῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὅμως τροπὴ ἡ δποία ἐκαμε τὴν ἐμφάνισίν της κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχήν, ἀπεκάλυψεν ὅτι ἡ πρᾶξις διέφευδε τὴν θεωρίαν. Μία ἐπιστημονικὴ ὑπόθεσις εἶνε πάντοτε προσωρινή· ἀποτελεῖ ἔνα στάδιον ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς ἀληθείας, τὸ δποῖον πρόκειται νὰ μεταβάλληται μέχρις ὅτου ἀντικατασταθῇ δριστικῶς ὑπὸ ἄλλου τινὸς τύπου (formula). Καὶ ἡ ἐκκλησία ἐπίσης ἐφοβήθη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρόνου· προσεπάθησε, ἐμφανίζουσα τὰς θεωρίας της ὡς ἀποκαλύψεις, νὰ τὰς σταθεροποιήσῃ καὶ νὰ τὰς διατηρήσῃ ἀμεταβλήτους. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ὑπῆρξεν ὅτι αἱ διδασκαλίαι τῆς ἐκκλησίας βαθμηδὸν ἔχασαν τὴν ζωτικότητά των.

Ἡ διανόησις εἶνε φαινόμενον τελεολογικόν· εἶνε κίνησις ἔχουσα κατεύθυνσιν. Σκέπτεσθαι σημαίνει ζητεῖν τὴν ἀπάντησιν εἰς κάποιαν ἐρώτησιν. Ἐν τῷ συλλογισμῷ προχωροῦμεν πρὸς ὁρισμένον ζητούμενον τέλος, γνωστὸν ὑπὸ τὸ δνομα: πόρισμα. Ἡ διανόησις εἶνε καθιοριστικὴ τάσις, μεταχειρίζομενοι δὲ ἀριστοτελικὰς ἐκφράσεις θὰ διώσωμεν εἰς αὐτὴν τὸν καλλίτερον χαρακτηρισμὸν λέγοντες ὅτι εἶνε κα-

νησις ἐκ τοῦ δυνάμει ὑπάρχοντος εἰς τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ· εἶνε αὔξησις, ἀνάπτυξις ὡς εἶνε ἡ τῆς βαλάνου εἰς τὴν δρῦν. Παραδείγματος χάριν : ἡ διανόησις εἶνε κίνησις ἀπὸ τοῦ ἀσυναρτήτου πλούτου τῆς ἀντιλήψεως πρὸς τὴν διαύγειαν τῆς δι² ἔννοιῶν ἀναλύσεως. "Ἐχω τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἐνώπιον μου εὑρισκομένου βάζου : τὸ νὰ σκειρῦθω δὲ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου σημαίνει ὅτι ἡ ἐντύπωσις θὰ ἀναπτυχθῇ βαθμηδόνεις ἔννοιαν περὶ τοῦ βάζου ὡς ἔχοντος ὥρισμάν σχῆμα, καλαισθητικὴν ἀξίαν καὶ ἴστορίαν. "Η, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν διανόησιν ὡς τὴν ἀναζήτησιν ἔξηγήσεως, θὰ ἔχωμεν πρῶτον τὰ δεδομένα καὶ ἔξ αὐτῶν θὰ ἀναβλύσῃ ἡ δοκιμαστικὴ ὑπόθεσις ἡ ὅποια. Θὰ ἀποτελεῖ τὴν ἔξηγησίν των. Ἡ κίνησις ἀπὸ τοῦ δυνάμει πρὸς τὴν πραγματοποίησίν του δὲν εἶνε ἀπολύτως καθηρισμένη, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεσις εἶνε δοκιμαστική· ἡ κίνησις ὅμως δὲν εἶνε ἄσκοπος. Οὗτως βλέπομεν ὅτι ἡ διανόησις ἔχει δύο ἀντίθετα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα : τὸ τῆς ἀλλοιώσεως, τοῦ νέου καὶ τὸ τῆς σκοπιμότητος, τῆς κατευθύνσεως.

Τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ διανόησις εἶνε τελεολογικὴ κίνησις σημαίνει ὅτι, θεωροῦμεν τὸν νοῦν ὡς ἔνα δργανισμόν. Συνήθως ταυτίζομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ δργανισμοῦ πρὸς τὴν στατικὴν αὐτοῦ οὖσίαν, μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔνιαίου ὅλου ὡς κυριαρχοῦντος τῶν μερῶν αὐτοῦ· ἔξ ἵσου σπουδαία εἶνε ἡ δυναμικὴ αὐτοῦ οὖσία ὡς διαδικασία πραγματοποίησεως. "Ο νοῦς ἐργάζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσυνειδήτως, ὅπως καὶ ὅποιοσδήποτε ἄλλος δργανισμός. "Οταν δὲ νοῦς ἀναλύει, ἐκλέγει, ἀφαιρεῖ ἢ συνθέτει, τὰ κάμνει ὅλα αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον αὐξάγει καὶ τὸ φυτὸν — ἡ ἐνέργεια αὐτη τούτεστιν εἶναι φυσικὴ λειτουργία, εἶνε μία ἀνάπτυξις τῆς δυνάμεως τοῦ νοός. Δὲν λέγομεν πρὸς τὸν ἔαυτόν μας : τώρα θὰ ἐνεργήσω τὴν ἀφαιρεσίν ἐνὸς γενικοῦ ἐκ τινος εἰδικοῦ ἦ : ἂς κατασκευάσω ἐν μαθηματικὸν σημεῖον ἦ ἔνα κύκλον ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τῆς πείρας· ἐν τῷ πνεύματι ὑπάρχουσιν ὥρισμέναι συμφυεῖς αὐτῷ τάσεις αἱ ὅποιαι βαίνουσι μόναι των πρὸς τὴν τελείωσίν των. Ἡ διανόησις ζῆται ἐπὶ δύο ἐπιπέδων : τὸ φυτοζωϊκὸν ἢ βιολογικὸν ἐπίπεδον καὶ τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον ἢ τὸ τῆς αὐτο-συνειδήσεως. "Ἐν τῷ πρώτῳ ἡ διανόησις εἶνε τυφλή· δέχεται τὰ ἐφόδια της, τὰ κριτήρια της, τὰ δεδομένα της, τὴν ὅδον πρὸς τὴν ὅποιαν τὴν ὁδηγεῖ ἡ φύσις καὶ ἡ συνήθεια. Αὐτὸς εἶνε τὸ ἐπίπεδον ὅλων τῶν εἰδικῶν κύκλων

ίδεων τῆς ἐπιστήμης μὲ τὰ κριτήρια της ποσοτικῶς διατυπούμενα, τὴν ἀντίληψιν καὶ τὸν λόγον τῆς θρησκείας μὲ τὸν ἀξιολογικὸν της χαρακτῆρα καὶ τῆς πρακτικῆς ή ὅποια δέχεται χωρὶς νὰ τὰς ἀμφισβητήσῃ τὰς προύποθέσεις τῆς ζωῆς. Φυσικὰ εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς κατευθύνσεις ὑπάρχει καὶ κοιτικὴ ἀλλ᾽ αὗτη δὲν ἀφορᾷ τὰ θεμέλια· δὲν εἶνε αὐτο-κριτική. Ἡ κατάστασις τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπιτυγχάνεται μόνον ἐν τῇ φιλοσοφικῇ διαθέσει ἐν τῇ ὅποιᾳ ή διανόησις, ἀντὶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ της, ἔξασκεī ἐπ' αὐτοῦ τὴν κοιτικήν της καὶ μεταρρυθμίζει αὐτόν.

Ἐνταῦθα δὲ νοῦς ἀνέρχεται ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς φύσεως εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πνεύματος, ἀποσπᾶ ἐαυτὸν ἀπὸ τὰ ἐκ κληρονομίας παραληφθέντα, διαμορφώνει τὴν σύστασίν του, γίνεται δημιουργικὸς ἐν σπουδαίᾳ σημασίᾳ διότι διαπλάττει τὸ δργανον τῆς δημιουργικῆς προόδου.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψιεως τῶν εἰδικῶν μαθημάτων ή φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις παρουσιάζεται ως σταμάτημα τῆς κανονικῆς λειτουργίας καὶ συνεπῶς ως μὴ παραγωγική. Πρόγματι δμως πρόκειται περὶ διαφόρου εἴδους ἐνεργείας. Περὶ ἐνεργείας τοῦτο. διὰ τῆς ὅποιας δημιουργεῖται μᾶλλον ἐν δργανον καὶ ὅχι τοιαύτης δι' οἵς νὰ ἐκπληροῖ τοῦτο τὸν λειτουργίαν του. Ἡ διάκρισις οὐχ ἥττον δὲν εἶναι ἀπόλυτος· δ.τι εἰς μίαν ἐποχὴν ἀπετέλει αὐτο-συνείδητον κρίσιν μεταβάλλεται εἰς συνήθειαν ἐν μεταγενεστέρῳ χρόνῳ. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς αὐτοκριτικῆς εἶνε βελτιωμένη συνήθεια, ή ὅποια πάλιν ὑποβάλλεται εἰς νέαν κριτικήν. Μεταξὺ φύσεως καὶ πνεύματος ὑπάρχει πολικότης ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου οὐδεμία ὑπάρχει διακοπὴ συνεχείας μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν πεῖραν δὲ νοῦς καταλαμβάνει τὴν αὐτὴν θέσιν τὴν ὅποιαν κατέχει καὶ πᾶς δργανισμὸς ἀπέναντι τοῦ περιβάλλοντός του. Ὁ δργανισμὸς ἀφομοιώνει ἐντὸς τῶν ἴστων του τὰς καταναλισκομένας τροφάς· καθ' ὅμοιον τρόπον δὲ νοῦς ἐρμηνεύει τὰ δεδομένα τῆς πείρας συμφώνως πρὸς ὀρισμένας θεμελιώδης κατηγορίας. Βεβαίως δὲ νοῦς κέκτηται ὡρισμένον βαθμὸν ἀνεξαρτησίας ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν πραγματικότητα: κανεὶς ἀντικειμενικὸς παράγων δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἔξαναγκάσῃ τὸν νοῦν νὰ παραδεχθῇ τι· τοῦτο θὰ γίνῃ παραδεκτὸν μόνον ἐφ' ὅσον εἶνε σύμφωνον πρὸς τοὺς κανόνας τοὺς ὅποιους ἔθεσεν αὐτὸς δὲ νοῦς. Ἡσως νομίσῃ τις δτι τὰ ἐπι-

στημονικά γεγονότα είνε ίπτογρεωτικά διὰ τὸν νοῦν, διὰ προσένγονται ἐνόπιον τοῦ πνεύματος λέγοντα: ἢ μᾶς παραδέχεσθαι ἢ πίγμανε νὴ γαθῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὰ ἐπιστημονικά γεγονότα ὥρθονται τὸ κῦρος τῶν ἐκ τῆς προηγηθείσης παραδοζῆς ἀπὸ μέρους τοῦ νοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, τοῦτο. τῶν κριτηρίων τοῦ ἐπιδεκτικοῦ καταμετρήσεως, τῆς συνεπείας καὶ γενικότητος. "Οταν ἡ μέθοδος τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, ἀμφισβητοῦνται καὶ τὰ γεγονότα. Διὰ τὸν ἀνθρώπον δὲ ὁ δόποιος μόνον τὴν αὐθεντικὴν παραδοσιν ἀναγνωρίζει καὶ ὅχι τὸν λόγον, ἢ διὰ τὸν μυστικοπαθῆ δόποιος θεωρεῖ τὴν ἀντίληψιν ὃς εἶδος τῇ πλάνης, τὰ λεγόμενα δεδομένα τῆς ἐπιστήμης δὲν ἔχουν καμμιαν γνωστικὴν ἀξίαν. Αἱ φιλοσοφικαὶ προϋποθέσεις καὶ δοξασία, τὰς δποίας ἔχει τις ἐνσυνειδήτως, ἵνα ἀσυνειδήτως κανονίζονται ἐὰν θ* ἀναγνωρισθῆ κῦρος ἢ ὅχι εἰς τὰ δεδομένα στοιχεῖα : οὔτω τὸ φιλοσοφικὸν συνειδὸς ἐκφράζει τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ πρὸς αὐτοδιάθεσιν. Τὰ στοιχεῖα τῆς πείρας δὲν ἐπιβάλλουσιν ἐπὶ τοῦ νοῦ τύπον τινά, ἀπλῶς ὑποδεικνύουσιν αὐτόν. Ταυτοχρόνως ὅμως τὰ κριτήρια τοῦ νοῦ μεταβάλλονται ἐν τῇ συγκρούσει αὐτῶν πρὸς τὴν πείραν.

* * *

"Η διανόησις παρουσιάζει πολικότητα, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἔντασιν τῶν ἀντιθέτων. Ἡ πολικότης αὗτη τῆς διανοήσεως ἐκδηλοῦται ὑπὸ ποικίλας μορφάς, οὐδὲ ἔξετάσωμεν δέ τινας ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς εἰς τὰς ἐπομένας παραγράφους.

I) Θεωρία καὶ πρᾶξις.

Τὸ νὰ ἔη κανεὶς σημαίνει νὰ είνε ἀναμεμιγμένος εἰς τὸν δοῦν τῶν πραγμάτων, νὰ διφίσταται τὰς περιπτείας τῆς τύχης καὶ νὰ ἐπιδοῷ ἐπ' αὐτῶν. Ἡ θεωρητικὴ σκέψις ἀποτελεῖ ἀπόσπασιν ἀπὸ τοῦ δοῦν. "Οταν δοῷ τὸ ὑποκείμενον συγχωνεύεται πρὸς τὸ ἀντικείμενον" ἐνῷ ἡ ἐπεοχομένη γνῶσις δενεργεῖ ἀποχωρισμὸν τῶν δύο τούτων ὑπ' ἀλλήλων. Θεωρία καὶ πρᾶξις ἐπενεργοῦσιν ἐπ' ἀλλήλων. "Ἡ δοσίς είνε πεῖρα ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ αὐτῆς μορφῇ καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον καταφύγιον τῆς θεωρίας. Ἡ συνήθης πρᾶξις είνε ἐμπεποτισμένη ἀπὸ θεωρίαν" ὅταν περγάτε τὸν δρόμον κατ' εὐθεῖαν γραμ-

ιμήν, προϋποθέτετε μίαν γεωμετρίαν κατὰ τὴν ὅποίαν ἡ εὐθεῖα γραμμὴ ἀποτελεῖ τὴν συντομωτέραν διαδρομὴν μεταξὺ δύο σημείων. "Οταν ἀγοράζετε ἕνα σάκκον κάρβουνα διὰ τὸν ἔρχόμενον χειμῶνα, ἔχετε ἥδη παραδεχθῆ τὸ κῦρος τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαγωγῆς· δταν εἰσὶν εὐγενῆς ἀπέναντι ἐνὸς ἔνεγον, ἔχετε ἥδη σιωπηρῶς ἀποδεχθῆ μίαν ἀξιολογικὴν βάσιν. Η συνήθης πρᾶξις περιλαμβάνει κατ' ἀναρρίφον τῷ πόπον ἀφ' ἐνὸς μὲν συναίσθημα τῆς πραγματικότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου συναίσθημα ὡς πρὸς τὴν τελικὴν ἀξίαν. Η διανόησις παραλαμβάνει τὰ βωβὺς αὐτὰ συναισθήματα καὶ καθιστᾷ αὐτὰ ὅητά· ἐπίσης συναρμολογεῖ καὶ κρίνει αὐτά. Η διανόησις ὀφείλει νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ, ἄλλως χάνει τὴν δύναμίν της. "Οχι μόνον λοιπὸν ἡ γνῶσις προέρχεται ἐκ τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ ἐπιστρέφει εἰς αὐτὴν διὰ νὰ τὴν πλουτίσῃ.

2) Διανόησις καὶ ἔκφρασις.

"Ἐχομεν πρῶτον μίαν κίνησιν πρὸς τὰ ἔσω, ἐκ τῆς συγκεκριμένης ἐντυπώσεως πρὸς τὴν σαφῆ ἴδεαν, καὶ δεύτερον ἔχομεν τὴν κίνησιν πρὸς τὰ ἔξω, ἐκ τῆς ἐννοίας πρὸς τὴν ἔκφρασιν. Η διάκρισις μεταξὺ διανοήσεως καὶ ἔκφρασεως ἀποτελεῖ μᾶλλον τῷ πόπον τοῦ λέγειν καθόσον δὲν ἔχομεν πρῶτον τὴν διανόησιν καὶ κατόπιν τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς· ἡ διανόησις ἐκτυλίσσεται διαρκούσης τῆς ἐκφράσεως· ἡ μετάβασις πρὸς τὴν ἔκφρασιν ἀποτελεῖ μίαν φάσιν ἐν τῇ γενέσει τῆς διανοήσεως. "Οταν ἐκφράζομεν τὰς ἴδεας μας καὶ γράφομεν αὐτὰς ἐπὶ τοῦ χάρτου παρέχομεν εἰς τὸν νοῦν μας τὴν δυνατότητα νὰ ἔξετάσῃ τὸ ἔργον του ἀντικειμενικῶς. Η ἔκφρασις εἶνε αὐτο-ἀντικειμενικοποίησις καὶ συνεπῶς αὐτο-κριτική· ἀποτελεῖ μίαν στάσιν καὶ ἐπιθεώρησιν τοῦ ἥδη διανυθέντος δρόμου, κατόπιν τῆς ὅποίας ἵσως θὰ τραπῶμεν πρὸς ἄλλην ὁδόν. Η πρόοδος τῆς διανοήσεως εἶνε ἀποτέλεσμα τῶν δύο τούτων ἀντιφατικῶν στάσεων τοῦ πνεύματος: τοῦ νὰ ἴσταται ἔξω τοῦ ἴδιου ἑαυτοῦ ἔργου καὶ τοῦ νὰ ταυτίζεται πρὸς αὐτό. Οὕτω ἔχομεν κυκλικὴν κίνησιν ἀπὸ τῆς διανοήσεως πρὸς τὴν ἔκφρασιν καὶ πάλιν ἀπὸ ταύτης πρὸς τὴν διανόησιν μετὰ νέας παρορμήσεως πρὸς ἔκφρασιν.

"Η Τέχνη ἀποτελεῖ ἀντικειμενικοποίησιν τῆς διανοήσεως πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν· δτι τὰ συνήθη ἐννοιολογικὰ σύμβολα δὲν εἴνε

εἰς θέσιν νὰ μεταδόσωσι ἐκφράζεται ὑπὸ τῶν διαιφύρων μορφῶν τῆς τέχνης — ζωγραφικῆς, μουσικῆς, ποιήσεως κτλ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ή διανόησις εἶνε ἔνωσις ἀντιθέτων διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῇ διὰ συμβόλων ἐνὸς μόνον τύπου. Ὁ Πλάτων καταφεύγει εἰς μέθους διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐκφρασιν τῶν ἴδεων τοι. Ἡ συνήθης γλῶσσα διαρρημάτων εἶναι τὴν ἀφηρημένην ἀποφιν τῆς διανοίσεως. ή γλῶσσα τῆς τέχνης ἐνσωματώνει τὴν συγκεκριμένην αὐτῆς πλευράν. Καὶ οὕτω βλέπομεν ὅτι πᾶν ὅτι δυνάμει εὑρίσκεται ἐν τῇ διανοήσει εἴνε δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ δπωδήποτε.

Τῇ ἐννοοῦμεν λέγοντες ή συγκεκριμένη ἀποφιν τῆς διανοίσεως: Θὰ καταστήσωμεν σαφεστέραν τὴν γνώμην μας ἐὰν συγκρίνωμεν αὐτὴν πρὸς τὴν ἀποφιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Ἀριστοτέλης διατείνεται ὅτι γνῶσις ὑπάρχει μόνον τοῦ γενικοῦ. Λέγομεν ὅτι τοιαύτη τις ἀποφιν, διονδήποτε ἰσχυρῶς καὶ ἀν εἶνε δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λογικῆς, εἶνε ἀπαράδεκτος διότι ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν. Διότι ποῖος ἡμπορεῖ νὰ ἀμφιβάλλῃ ὅτι ή γνῶσις ἀφορᾷ τὸ συγκεκριμένον τοῦτο πραγματικὸν ἀντικείμενον ποὺ εὑρίσκεται ἐνώπιόν μου· ή γνῶσις ἀφο ᾖ τὰ πράγματα καὶ ὅχι τὸν χαρακτῆρα τῶν πραγμάτων, πραγματεύεται περὶ ἐκείνων τὰ ὅποια ἀντιλαμβάνομαι, ἔστω καὶ ἐάν ὅσα περὶ αὐτῶν λέγει εἶνε διονδήποτε ἀφηρημένα· ἄλλως ή γνῶσις θὰ ἔμενε κρεμασμένη εἰς τὸν ἀέρα κινούμενη ἀπὸ ἀφηρημένου εἰς ἀφηρημένον. Ἡ γνῶσις συλλαμβάνει τὸ συγκεκριμένον καὶ περιγράφει αὐτὸ διὰ τῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀληθὲς ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶνε ὅτι πᾶσα οἰαδήποτε διατύπωσις γίνεται διὰ τοῦ μέσου τῶν ἐννοιῶν· πᾶν περιεχόμενον γνώσεως τὸ ὅποιον ἐκφράζομεν εἶνε τι γενικόν. Ὅλα αὗτὰ τὰ παραδέχομαι: τὸ συμπέρασμα δημος τούτων εἶνε ὅτι ἐν τῇ γνώσει ὑπάρχει καὶ ἐν στοιχεῖον ἀναρθρον, μὴ διατυπούμενον. Ὅταν λέγω «τὸ ταμπόνι αὐτὸ εἶνε πράσινον», ή διατύπωσις ὀποτελεῖται μόνον ἀπὸ γενικὰ (ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος «αὐτὸ» ὀποτελεῖ περιγραφήν)· ἀλλ ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω τῆς ἐκφράσεώς μου ὑπάρχει τὸ πραγματικὸν συγκεκριμένον ταμπόνι· καὶ τοῦτο ἐπίσης περιλαμβάνεται ἐν τῇ προτάσει μου· εἶνε τὸ στήριγμα (point d' appui) τῆς κρίσεως· ὀποτελεῖ γνήσιον καὶ ἀναγκαῖον τμῆμα τῆς γνώσεως παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἐν τῇ σκέψει ^η διὰ

λέξεων. Ἡ γνῶσις ἀποτελεῖται ἐκ τῆς ἔνώσεως τῶν δύο τούτων ἀσυμμέτρων—τοῦ συγκεκριμένου καὶ τοῦ ἀφηρημένου—καὶ ἐκ τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἐντάσεως· ἐκ τῆς προσπαθείας νὰ γίνῃ συγκεκριμένη ἢ περιγραφὴ καὶ τῆς προσπαθείας νὰ περιγραφῇ τὸ συγκεκριμένον· ἐκ τῆς μερικῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς διαρκοῦς ἀποτυχίας.

3) "Ακαμπτός καὶ ἐλευθέρα ἔκφρασις.

Ἐν τῇ τάσει αὐτῆς πρὸς τὴν ἔκφρασιν ἢ διανόησις διέρχεται διὰ διαφόρων φάσεων· τοιαῦται φάσεις εἰνε ἢ δι^ο εἰκόνων παράστασις καὶ ἢ διὰ λέξεων τοιαῦται. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου εὑρισκόμεθα ἐντὸς τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Κατόπιν δὲ νοῦς προχωρεῖ πρὸς τὸν ἀντικειμενισμὸν ἔκφραζόμενος ἔξωτερικῶς κατὰ φυσικὸν τρόπον, συνήθως διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ τέλος διὰ τοῦ γραπτοῦ τοιούτου. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν φάσιν μὲ τὴν δῆποιαν ἢ διανόησις ἀποκτᾶ καθωρισμένην καὶ ἄκαμπτον μορφήν. Ἄς παραβάλωμεν τὴν διανόησιν, ὅπως ἔκφραζεται ἔσωτερικῶς, πρὸς τὴν διανόησιν ἐν τῷ βιβλίῳ: ἀπότὸ ἐν μέρος ἔχομεν τὴν διανόησιν ἐν τῷ γίγνεσθαι ἀπὸ τὸ ἄλλο τὴν διανόησιν ὡς γεγενημένην: τὴν διανόησιν ὡς ζῶσαν λειτουργίαν καὶ τὴν διανόησιν ὡς πρᾶγμα. Ὅταν ἢ διανόησις λάβῃ τὸν τύπον τοῦ βιβλίου ἔχει τί τὸ τεχνητόν· καθ' ὃν χρόνον πραγματικῶς ἐσκεπτόμεθα τὰ προβλήματά μας, εἴνε ἐνδεχόμενον νὰ κατελήξαμεν εἰς τὰς λύσεις μας ἀκολουθοῦντες σκολιάς καὶ ἐλικώδεις δδούς· αἱ δικαιολογίαι ὅμως τὰς δῆποιας ἀναφέρομεν ἐν τῷ βιβλίῳ φρονοῦν τὰ κυριακάτικα ἐνδύματά τους καὶ ἔχουν κάποιο ἐπίσημον ὕφος. Οἱ λόγοι οἱ δῆποιοι μᾶς φέρουν εἰς συμπέρασμά τι εἴνε ἐν πρᾶγμα καὶ ἐκεῖνοι διὰ τῶν δῆποιων τὸ δικαιολογοῦμεν εἴνε ἄλλο· ἄλλη εἶναι ἢ μέθοδος τῆς ἀνακαλύψεως καὶ ἄλλη ἢ τῆς ἀποδεικτικῆς ἀνάλυσεως. Κατ' ἵδιαν δὲν εἴμεθα καὶ τόσον βέβαιοι διὰ τὰ συμπεράσματά μας, δημοσίᾳ ὅμως λαμβάνομεν ὕφος ἀποφασισμένον καὶ διατυποῦμεν ἐγγράφως τὰ πορίσματά μας ἀνευ τῶν ἀφαύστων ἐκείνων ἐπιφυλάξεων αἱ δῆποιαι κατατρύχουσι τὸ πνεῦμα μας. Ἐν τῷ βιβλίῳ ἔχομεν τὴν τάσιν νὰ ὑποστηρίξωμεν πλέον τοῦ δέοντος τὰς γνώμας μας, ἥ ἐνίστε νὰ μὴ τὰς ὑποστηρίξωμεν ἀρκετά· κατ' ἵδιαν ἐνδεχόμενον νὰ εἴμεθα πεπεισμένοι περὶ μιᾶς ἀπόψεως τὴν δῆ-

μισία παρουσιάζομεν ώς άπλην οπτόθεσιν διότι οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι μᾶς παροτρύνουσι νὰ τὴν παραδεχθῶμεν προέρχονται ἀπὸ πεῖραν ή ὅποια δὲν ἀπέκτησεν ἀκόμη ἀρκούντως κοινὸν ἔδαφος.

Μὲ αὐτὸ δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι η διανόησις, ὡς ζῶσα εἶνε τι ἐντελῶς ἀτομικόν· ἔχομεν τὴν διανόησιν ὅπως λαμβάνει χώραν εἰς τὰ ιδρύματα, εἰς θρησκευμένας διάδας, εἰς σωματεῖα ἐπιστημόνων. Ἀκοι-βῶς ὅπως ἔχομεν ὅχι μόνον τὸν γραπτὸν νόμον ἀλλὰ καὶ τὸ ἄγραφον—**ἔθιμον**· ἀκοιβῶς οὕτως ὑπάρχουσιν ὅχι μόνον οἱ νόμοι ἀλλὰ καὶ η ἡθική, οὕτω καὶ πέραν τῶν διδασκαλιῶν καὶ τῶν μεθόδων τῶν ἀκάμ-πτως **διατετυπωμένων** ὑπάρχουσιν αἱ συνήθειαι τῆς διαγοήσεως, η **παράδοσις**, οἱ ἄγραφοι κώδικες ώς ἐφαρμόζει αὐτοὺς η κοινωνία σο-φῶν ἐπιστημόνων, ἀποκρυσταλλούμενοι εἰς τὰς τεχνικὰς μεθόδους τοῦ **ἐπαγγέλματός των**. Ἰδέαι αἱ ὅποιαι μεταδίδονται προφορικῶς, ἀνα-φραινόμεναι ἐν τῇ ζέσει τῆς συζητήσεως καὶ ἔξακολουθοῦσαι ὑφιστάμε-ναι εἰς τὰς ψυχροτέρας στιγμὰς τῆς κατ' ἵδιαν σκέψεως καὶ συνομιλίας, μέθοδοι τὰς ὅποιας μεταδίδει ἀμέσως ὁ διδάσκαλος εἰς τὸν μαθητὴν διὰ τοῦ παραδείγματος ὑπάρχουσαι μόνον ώς τρόπος πρακτικῆς ἐνερ-είας καὶ ὅχι ώς ἐνσυνείδητοι μέθοδοι, αὐτὰ εἶνε τὰ ἀστάθμητα στοι-χεῖα τῆς διανοήσεως τὰ ὅποια δὲν φαίνονται εἰς τὰ βιβλία ἀλλὰ τὰ ὅποια ἀνακαλύπτονται διὰ ἐνεργοῦ συμμετοχῆς. Αἱ δύο αὗται ἐκδηλώ-σεις τῆς διανοήσεως: η μία ὑφ' ὀρισμένην μορφὴν η ἄλλη ἀνευ μορ-φῆς τινος, η μία ως μηχανισμὸς η ἄλλη ως ἐλευθερία, συμπληροῦσιν ἄλληλας: η ἄγραφος διανόησις εἶνε ζῶσα ἀλλὰ ὄντος, εἶνε ἄρα ἀνάγκη νὰ συλληφθῇ καὶ καθορισθῇ ἔστω καὶ ἐπὶ θυσίᾳ τῆς ζωτικό-τητός της. Καὶ ἀπαξ ἔχει οὕτω στερεωθῆ γίνεται κάτι τὸ ὅποιον δύ-νανται νὰ μελετήσωσιν ὅλα τὰ πνεύματα ἀπὸ κοινοῦ: χρησιμεύει ώς στερεὸν ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ ὅποιου η ζῶσα διανόησις δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἕαυτήν.

4) *Πεῖρα καὶ ιδέα.*

Ἡ θεμελιώδης ἀντίθεσις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς γνώσεως εἶνε μεταξὺ πείρας καὶ ἐρμηνείας, κατανοήσεως καὶ διατυπώσεως. Ἡ πολικότης εἶνε τελειωτική, ἀφοῦ η σχέσις μεταξὺ τοῦ γεγονότος καὶ τοῦ χαρα-κτηρισμοῦ αὐτοῦ δὲν ἐπιδέχεται περαιτέρω ἀνάλυσιν. Καὶ ὅμως η

περιγραφή περιλαμβάνεται δυνάμει εν τῇ πείρᾳ, ή δὲ πεῖρα — ἀπαξέχει στραφῆ ἐπ' αὐτῆς τὸ φῶς τῆς διανοήσεως — βαδίζει πρὸς τὴν ἔννοιαν. Εἰς τὴν λέξιν «πεῖρα» δὲν ἀποδίδω ἀκριβῶς τὴν ίδιαν σημασίαν τὴν δποίαν τῇ ἀπέδιδεν ή ἀγγλικὴ σχολή: οἱ λεγόμενοι ἐμπειρισταὶ ἔχουν ἥδη διανοητικοποιήσει τὴν πεῖραν, τὴν ἔχουν ἐπεξεργασθῆ, τὴν ἔχουν τεμαχίσει εἰς κεχωρισμένα τεμάχια ἔκαστον τῶν δποίων ἔχει ώρισμένον καὶ ἀφηρημένον χαρακτῆρα. Λέγων «πεῖρα» ἐννοῶ κάτι συγγενὲς πρὸς τὴν παρατήρησιν τῆς πραγματικότητος ἀπὸ μέρους τοῦ καλλιτέχνου, παρατήρησιν ἀπὸ τὴν δποίαν ἔχει ἀφαιρεθῆ πᾶσα οἰαδήποτε ἐπεξεργασία δι᾽ ἐννοιῶν: Ἐν τῇ οὕτῳ ἐννοουμένῃ πεῖρᾳ δὲ κόσμος παρουσιάζεται ὡς τι ἀρκούντως συνεχές· ἐπίσης οὐχὶ ὡς τι γεγενημένον ἀλλ᾽ ὡς γιγνόμενον, ὡς διαδικασία οὐδέποτε τελειωτικῶς καθιστούμενη. Πεῖρα τοιαύτης φύσεως δὲν εἶνε ἐστερημένη σημασίας, ἔχει κάποιον περιεχόμενον, ἀλλὰ περιεχόμενον συγκεκριμένον, ποιότητας εἰδικάς, μὴ δυναμένας νὰ ἐκφρασθῶσιν ὑπὸ μορφὴν ἐννοιῶν, ἢ ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Leibniz, ἀπαιτούσας ἀπειρον σειρὰν ἐννοιῶν διὰ νὰ καθιστούμενη. Ἡ πραγματικὴ ἀπόχρωσις τῆς φιάλης ταύτης ἀποδίδεται διὰ τῆς ἐννοίας «πράσινον». Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πεῖραν μου ή ἐννοία «πράσινον» εἶνε ἔξι ίσου καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἀφηρημένη δσον καὶ ή ἐννοία «χρῶμα».

Οὕτω τὸ περιεχόμενον τῆς ἀληθοῦς πείρας εἶνε δέον, συνεχὲς καὶ συγκεκριμένον. Δὲν ὑπάρχει μία ἐννοία ή δποία νὰ ἀποτελῇ τὸ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς ἐντυπώσεως· δυνάμειθα νὰ σχεδιάσωμεν χάρτας εἰς διαφόρους κλίμακας. Οὐδεμία ἐννοία ἀποδίδει πλήρως τὴν ὑπὸ αὐτῆς ἐκφραζομένην ἐνόρασιν. Ἐν τῇ θρησκείᾳ ἔχομεν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μύθου καὶ δόγματος, μεταξὺ θρησκευτικῆς πείρας καὶ θεολογίας· τὸ πρῶτον ὑπερακοντίζει πάντοτε τὸ δεύτερον· οὕτω τὸ περὶ θεοῦ συναίσθημα εἶνε τι τὸ διαρκές, ἐνῷ αἱ δογματικαὶ αὐτοῦ ἐκδηλώσεις ὑπῆρξαν πάντοτε κατὰ καιροὺς διάφοροι. Μία οἰαδήποτε διατύπωσις εἶνε σχετικὴ πρὸς τὸ σημεῖον ἀπόψεως, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον καὶ τὴν νοοτροπίαν μιᾶς ώρισμένης ἐποχῆς· μία ἐννοία εἶνε τὸ μέσον διὰ τοῦ δποίου ἐν θεμελιώδες συναίσθημα φέρεται εἰς σχέσιν πρὸς ώρισμένον τμῆμα τῆς ὅλης διαρκείας τῶν πραγμάτων. Συνεπῶς τὸ νὰ περιορίσωμεν ἐν συναίσθημα ἐντὸς μιᾶς εἰδικῆς διατυπώσεως

ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ νὰ τὸ καταστρέψουμεν. Μία δι² ἐννοιῶν διατύπωσις προσδίδει σαφήνειαν καὶ θετικότητα εἰς ἓν συναίσθημα ἐπὶ ζημίᾳ δύοις τοῦ πλούτου του· φθάνει εἰς τὸν σαφῆ καθορισμὸν διὰ τοῦ περιορισμοῦ, διὰ τῆς συγκεντρώσεως ἐπὶ ἑνὸς καὶ μόνου ἐκ τῶν πολλῶν πλευρῶν τῆς γνώσεως. Προσδίδουσα δύος εἰς αὐτὸν σαφῆ καθορισμὸν ἡ διατύπωσις μετατρέπει τὴν ἐνδρασιν εἰς τι τὸ δποῖον δυνάμεθα νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ νὺν κρίνωμεν· ἡ δὲ ἐπὶ τῆς ἐνοράσεως ἀσκουμένη κριτικὴ καθιστᾶ δύνατὴν τὴν νέαν καὶ περιεκτικωτέραν γνῶσιν. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἡ ἔννοια γονιμοποιεῖ τὸ συναίσθημα. Ἡ ἔννοια ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα πρόσκλησιν πρὸς γνῶσιν: βλέπει καὶ πρὸς τὰς δύο κατευθύνσεις; πρὸς τὰ δπίσια μὲν πρὸς ἐκείνην τὴν δποίαν ἀναλύει πρὸς τὸ ἐμπρὸς δὲ πρὸς ἐκείνην τὴν δποίαν προβλέπει καὶ ἀναμένει.

Ἡ κατὰ παράδοσιν φιλοσοφία διετύπωσεν ἀνακριβῶς τὴν ἀντίθεσιν ταύτην: ἐταύτισε τὴν ἔννοιαν πρὸς τὸ γενικὸν καὶ τὴν ἐντύπωσιν πρὸς τὸ καθ² ἔκαστον. Ἀλλὰ τὸ ἄτομικόν, καίτοι εἶνε καθ² ἔκαστον, εἶνε ἄπειρον, ἡ δὲ ἔννοια, καίτοι ἐκφράζει τι τὸ γενικόν, ἔχει ὠρισμένον σχῆμα καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶνε περιωρισμένη. Ἀμφότερα λοιπὸν ἡ τε ἀντίληψις καὶ ἡ ἔννοια εἶνε ταυτοχρόνως γενικὸν καὶ καθ² ἔκαστον. Ἐπίσης ἐθεώρησε τὸ ἄτομον ὡς ἐντοπισμένον, ὡς διατελοῦν ἐν σχέσει πρὸς χρόνον καὶ τόπον τινά, ἐνῷ ἡ ἔννοια ἐθεωρήθη ὡς ἐκφράζουσα ἀλήθειαν ἐκτὸς χρόνου ὑπάρχουσαν. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀτελῆ ἄποψιν τοῦ θέματος διότι εἴδομεν ἥδη ὅτι καὶ ἡ ἔννοια ἐπίσης εἶνε σχετικὴ πρὸς ὠρισμένον σημεῖον ἀπόψιεως.

5) Μεθοδολογία καὶ Φιλοσοφία.

Ἡ διανόησις εἶνε μεθοδολογία: ἐργάζεται μὲ κριτήρια, μὲ κατηγορίας καὶ μέθοδον. Ἡ μέθοδος συνίσταται εἰς τὸ νὰ θέσωμεν ὡς βάσιν ὠρισμένας συνθήκας αἱ δποῖαι ἀποδίδουσιν ὠρισμένα ἀποτελέσματα προσιτὰ εἰς τοὺς πάντας, καὶ δυνάμενα νὰ ἐπαναληφθῶσιν δσάκις ἐπαναλαμβάνονται αἱ συνθῆκαι. Ἡ μέθοδος φέρει εἰς τὴν βεβαιότητα — τόσον ἀρνητικὴν δσον καὶ θετικὴν: γνωρίζομεν τί δὲν γιγνώσκομεν ὡς ἐπίσης καὶ τί γιγνώσκομεν. Ἡ μέθοδος προσδίδει μօρφὴν καὶ δρια εἰς τὴν διανόησιν, εἰς τρόπον ὅστε μία θεωρία εἶνε πάντοτε ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῆς γνώσεως. (Ἐννοεῖται ὅτι περιγράφω τὸν

σκοπὸν πρὸς τὸν ὅποιον τείνει ἥ μέθοδος, χωρὶς νὰ ἔννοῶ διὰ τούτου
ὅτι ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιτυγχάνεται πάντοτε). Ἡ μέθοδος καθιστᾷ δυνα-
τὴν τὴν πρόοδον ἐν τῇ διανοήσει διότι διανοίγει εἰς τὸ πνεῦμα ὅδοὺς
νὰ βαδίσῃ τοῦτο διὰ μέσου τῶν βάτων τῆς πείρας. Ἡ οὐσία τῆς μεθόδου
εἶνε ὁ ἀποκλεισμός: εἰνε τὸν, κανὼν διὰ τοῦ ὅποίου μόνον ὠρι-
σμέναι ἀπόψεις τῆς πραγματικότητος ἔξετάζονται· ὅταν ἐφαρμόζει τὸν
κανόνα τοῦτον ἡ διαγόησις φιλάνει εἰς σαφεῖς, διακεκριμένας καὶ γενι-
κὰς ἴδεας.. Συνεπῶς ἥ μέθοδος ἀποτελεῖ μίαν τινὰ ἄποψιν, μίαν περι-
ωρισμένην ἐποπτείαν. Παραλλήλως ἥ μέθοδος ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ κό-
σμος ἀποτελεῖται ἀπὸ διακεκριμένα ἀντικείμενα μὲ καθωρισμένα χαρα-
κτηριστικά: ἥ ἐτερότης βασιλεύει· τὰ ἀντικείμενα ὅφείλουσι τὸ εἶναι
τῶν εἰς ὅ,τι δὲν εἶνε· ὅ,τι εἶνε ἐδῶ δὲν εἶναι ἐκεῖ καὶ ὅ,τι λαμβάνει
χώραν εἰς μίαν στιγμὴν εἶνε διάφορον ἐκείνου ποὺ συμβαίνει εἰς ἄλλην:
ἔκαστον ἀντικείμενον καταλαμβάνει ὠρισμένην ἔκτασιν ὑπάρχεις καὶ
εἶνε διακεκριμένον ἀπὸ ἄλλα ἀντικείμενα.

"Ἡδη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν «ἀποχωρισμὸν τοῦτον ὅλων τῶν πραγ-
μάτων» τοῦ ὅποίου τὴν γενίκευσιν διαδηλοῖ ὁ νόμος τῆς ἀντιθέσεως,
ἔχομεν ἐν τῇ διανοήσει τὴν τάσιν πρὸς ἀπάληψιν τῶν ὅρων,
πρὸς συγχώνευσιν εἰς δργανικὴν σύνθεσιν. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος
καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου βεβαιοῦσιν ὅτι τὸ εἶναι ὅλων τῶν
πραγμάτων εἶνε κοινόν, ὅτι ὅ,τι ἔπειται περιέχεται εἰς ὅ,τι προη-
γεῖται, καὶ ὅ,τι προηγεῖται εἰς ὅ,τι ἔπειται· ἦ, ὡς ἐκφράζεται ὁ Leibniz
πᾶν ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὸ A ἔχει τὸν λόγον του ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ A,
εἰς τρόπον ὡστε ὅλα τὰ συμβεβηκότα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ A, καὶ
ἀκριβέστερον ὅλα τὰ συμβεβηκότα τοῦ σύμπαντος, ἀποτελοῦσιν ἐν ἔνιαῖον
σύστημα συναγωγῆς. Καὶ ἀφοῦ ἡ συναγωγὴ εἶνε ἀνάλυσις, ὅλα τὰ
πράγματα ἀπορροφῶνται εἰς μίαν ἐνότητα. Οὕτω ἔχομεν δύο ἀνέμους
πνέοντας κατ' ἀντιθέτους διευθύνσεις διὰ μέσου τῆς διανοήσεως: ὅ-
εὶς ἀποχωρεῖται ἀλλήλων ὅλα τὰ πράγματα καὶ ὁ ἄλλος τὰ συνεγώνει.
Ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος εἶνε τὸ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς
ὅρμῆς πρὸς διακεκριμένας ἴδεας, καὶ ἡ φιλοσοφία τὸ τῆς ὅρμῆς πρὸς
δργανικὴν συγγένειαν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἥ ὑπέρβασις τῆς μεθοδο-
λογίας, καὶ τῆς εἰδικῆς ἀπόψεως καὶ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀφελῆ δρά-
σιν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὡς προϊόντος τεχνητοῦ ἐπανερχόμενα εἰς

τὸ γεγονὸς ὡς φύσιν, μὲ δῆλας αὐτοῦ τὰς συγκεχυμένας γραμμάς, συγ-
χεόμενον πρὸς τὸ ὅπισθεν αὐτοῦ βάθος. Φιλοσοφία εἶνε ἀπλότης τῆς
ὅρασεως, παραδοξὴ τοῦ γυμνοῦ συμβεβηκότος, εἶνε διζικὴ πεῖρα·
οὐχ ἡττον ὅμως δὲν εἶνε πρωτογενῆς κατάστασις διότι ή ἀπλότης εἶνε
τὸ ἀποτέλεσμα κοπιώδους ἔργασίας. ‘Ο καλλιτέχνης δέ ποτε ἐπιθυμεῖ
νὰ ἴδῃ τὸ ἀντικείμενον ὅπως πραγματικῶς φαίνεται πρέπει νὰ λησμο-
νήσῃ πᾶν δέ τι ἐδιδαχθῇ. ‘Ο κοινὸς νοῦς εἶνε γεμάτος ἀπὸ προκαταλή-
ψεις καὶ ἀπὸ κατὰ συνθήκην ἀπόψεις· βλέπει τὰ πράγματα ὅπως ὑπο-
τίθεται διεπέτει νὰ τὰ βλέπῃ. ‘Η φιλοσοφία εἶναι νωπότης τῆς ἐνο-
ούσεως· μάτιπροσωπεύει τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῆς διανοήσεως ἐπίσης
ὅμως καὶ τὴν ὁριμον αὐτῆς ἐποχήν.

Τὸ ζῆτημα δὲν εἶνε νὰ ὑποκαταστήσωμεν εἰς τὴν μεθοδολογίαν
τοῦ φιλοσοφικὸν συνειδός, ἥ καὶ ἀντιστρόφως. Καὶ τὰ δύο εἶνε ἀναγ-
καῖαι φάσεις ἐν τῇ ὁνθικῇ προόδῳ τῆς διανοήσεως. ‘Η τελείωσις
ἀπαιτεῖ συγκέντρωσιν, τὸν φανατισμὸν τοῦ μερικοῦ, τὸν περιορισμὸν
τοῦ δρίζοντος. ‘Η στάσις ὅμως αὕτη θὰ ὅδηγήσῃ εἰς τὴν ἴδιαν ἑα-
τῆς καταστροφὴν ἐὰν δὲν διορθωθῇ διὰ εὑρυτέρας ἀπό ψεως ὅπου δὲν
ἐπιτρέπονται προτιμήσεις καὶ ὅπου μόνος σκοπὸς τῆς διανοήσεως
δύναται νὰ εἶνε ὀλόκληρον τὸσύμπαν καθ' δῆλας αὐτοῦ τὰς διαστά-
σεις τοῦ εἶναι. Καὶ ἀντιστοίχως, ἥ φιλοσοφία μόνη της εἶνε στεῖρα·
τὸ νὰ παρατηθῇ κανεὶς τὰ πάντα εἶνε ἵσον τῷ νὰ μὴ παρατηθῇ κανεὶς
τίποτε· ἥ φιλοσοφία ἀνάγκη νὰ γονιμοποιηθῇ ὑπὸ εἰδικῶν μελετῶν,
ὑπὸ ἐνδιαφέροντος, ὑπὸ μεθόδων.

‘Εξητάσαμεν ἕως τώρα διαφόρους τύπους ἀντιθέσεως· ἐσημειώσα-
μεν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς πράξεως εἰς τὴν θεωρίαν, τὴν ἀμοιβαίαν
ἐπενέργειαν μεταξὺ τῆς ἀσυνειδήτου καὶ τῆς αὐτο-συνειδήτου ἐνορά-
σεως, μεταξὺ ἐντυπώσεως καὶ ἐκφράσεως, μεταξὺ τῆς ὁρυστότητος
τῆς ἀμόρφου σκέψεως καὶ τοῦ ἀκάμπτου χαρακτῆρος τῆς ἐπισήμου
ἀνακοινώσεως· τὴν πρόδοσιν ἀπὸ τοῦ συγκεχυμένου πλούτου τῆς ἐντυ-
πώσεως εἰς τὴν γυμνὴν σαφήνειαν τῆς ἴδεας· τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ
μεθοδολογίας καὶ αὐστηρᾶς διανοήσεως ἀφ' ἐνὸς καὶ φιλοσοφικῆς ὁργα-
νικῆς σκέψεως ἀφ' ἑτέρου. Αἱ ἀντιθέσεις αὗται εἶνε δυνατὸν νὰ συνοψι-
σθῶσιν εἰς μίαν καὶ μόνην, πολὺ γνωστὴν εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας: τὴν
ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ Πέρατος καὶ τοῦ Ἀπείρου, τοῦ καθωρισμένου

καὶ τοῦ ἀκαθορίστου. Ἡ διανόησις εἶνε ἡ εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ δρι-
σμοῦ καὶ διοριστίας ὀφειλομένη τάσις, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀκαθορίστου
εἰς καθωρισμένον καὶ ἡ ἐπάνοδος τοῦ τελευταίου εἰς τὸ πρῶτον. Ἐν-
τῇ φυσικῇ, αἱ τελευταῖαι μογάδες εἶνε τάσεις ἐντὸς πεδίου δυνά-
μεων· οὗτῳ καὶ ἡ διανόησις—συμβεβηκός εἶνε τάσις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς.
πείρας, μία συγκέντρωσις τῆς πείρας πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν
αὐτῆς. Τὸ τοιοῦτον ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς κανόνος ἐπιλο-
γῆς συμφώνως πρὸς τὸν δποῖον ὠρισμένα στοιχεῖα γίνονται παραδεκτὰ.
καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ ἀποκλείονται. Ἡ ἐργασία δὲ αὕτη εἶνε ἡ κρίσις.

* * *

Ἐν τῷ δοκιμῷ τούτῳ ἐτονίσαμεν δύο χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς:
διανοήσεως: τὴν κίνησιν καὶ τὴν πολικότητα. Ἡ συγγένεια τῶν δύο-
τούτων ἵδεων θὰ ἔπρεπε νὰ εἴνε ἀφ' ἑαυτῆς φανερά. Εἶνε ἡ μεταξύ-
τῶν ἀντιθέτων ὑφίσταμένη τάσις, εἴνε ἡ αἰώρησις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς
εἰς τὸ ἄλλο μέλος τοῦ ζεύγους τὸ δποῖον δίδει εἰς τὴν διανόησιν τὴν
μορφήν της ὡς διαδικασίας, ὡς ὁοῦ. Ἐν τῇ διανοίᾳ κίνησις εἴνε ἡ
μετάβασις εἰς τὴν ἐτερότητα, ἐπίσης εἴνε ἡ ὑπερνίκησις τῆς ἐτερότη-
τος, διότι ἀποτέλεσμα τῆς μεταβάσεως εἴνε ἡ ἀμοιβαία ἐνίσχυσις τῶν
ἀντιθέτων. Ἡ κίνησις τῆς διανοήσεως διαγράφει μίαν καμπύλην:
ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἀντιθέτου εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς τὸ πρῶτον
ἄλλα μὲ διάφορον μορφήν, οἷονεὶ ἐλικοειδῆ: δηλονύτι ἀπὸ τῆς ὑποθέ-
σεως εἰς τὴν πειραν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς νέαν ὑπόθεσιν ἡ δποία
φέρει πρὸς νέα πειράματα ἐπ' ἄπειρον, ἀπὸ τῆς ἵδεας πρὸς τὴν ἐκδή-
λωσίν της, ἡ δποία ἐκδήλωσις ἐπιστρέφει πρὸς τὴν ἵδεαν διὰ νὰ τὴν
πλουτίσῃ. Οὗτοι ἔχομεν σειρὰν κύκλων· ἡ τελείωσις τοῦ ἐνὸς ἀποτελεῖ τὸ
σύνθημα διὰ τὴν ἔναρξιν ἄλλου τοιούτου, ἡ δὲ κυκλικὴ αὔτη πρόοδος
ἀποτελεῖ τὸν ὁυθμὸν τῆς διανοήσεως. Ὁ κυκλικὸς χαρακτήρας τῆς δια-
δικασίας τῆς διανοήσεως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παλμικὴν κίνησιν ἐν τῷ
κόσμῳ τῆς φυσικῆς. Ἡ ποικιλία τῶν κατὰ ζεύγη ἀντιθέτων δεικνύει
ὅτι ἡ διανόησις κινεῖται οὕτως εἰπεῖν εἰς διαφόρους διαστάσεις, ἐκά-
στη δ' ἐκ τῶν διαστάσεων ἔχει τὰς ἴδιας ἑαυτῆς κυκλικὰς σειράς.
Ἐκεῖνο τὸ δποῖον ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω εἴνε ὅτι ἡ διανόησις, ἐν τῇ
ἴδιᾳ τητί της ὡς διαδικασίας, ἔχει ἴδιαζουσαν διαμόρφωσιν, ὅτι ὑπάρχει
μία οἷονεὶ γεωμετρία τῆς κινήσεως τῆς διανοήσεως.

Ἐπειτα ἔχομεν κύκλους ἐντὸς τῶν κύκλων. Ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀντίληψις δεδομένου τινὸς γεγονότος εἶνε ἐν ἀπλοῦν ἐπεισόδιον ἐν τῇ διαμορφώσει μιᾶς γενικῆς θεωρίας· ἡ διατύπωσις μιᾶς θεωρίας ἀκολουθεῖ τὴν τύχην τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν ἴμετέρων μεθόδων ἔρευνης· τὰ κριτήρια ἡμῶν ὑποστηρίζονται ἡ μεταρρυθμίζονται ὑπὸ τῶν μεταφυσικῶν ἡμῶν ἀπόψιεων. Οὕτω ἀπλούστεροι κύκλοι ἐνοῦνται διὰ νὰ σχηματίσωσι πλέον συνθέτους· ἔχομεν δργανώσεις δργανισμῶν. Ἡ σχέσις εἶνε ἀμοιβαία. Οἱ σύνθετοι κύκλοι καθιορίζονται τοὺς ἀπλοὺς κύκλους καὶ οὗτοι πιù λινοὶ καθιορίζονται ἐκείνους.

Η αὐτὴ μονὸς δυνατὸν νὰ εἰσέλθῃ ὡς μέλος εἰς διάφορα συστήματα· συγεπῶς διατηρεῖ τὴν ταῦτοτητά της. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ νοῦς τοῦ ἀτόμου εἶνε μία φάσις ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ νοὸς τῆς κοινωνίας. Τὸ ἄτομον ζῆται ἐν τῷ μέσῳ συλλογικοῦ περιβάλλοντος καὶ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ γενικοῦ χαρακτῆρος τῆς κοινῆς γνώμης. Τὰς ἀτομικὰς αὐτοῦ γνώμας ὑποστηρίζονται ἡ παράδοσις, οἱ ὑφιστάμενοι θεσμοὶ καὶ ἡ γνώμη τῶν εἰδημόνων. Κατὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν κυριαρχεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ νοοτροπία· ὁ μεσαίων εἶχεν ἵδιον αὐτῷ πνευματικὸν πλαίσιον, ἰδιαίτερον πνευματικὸν λεξιλόγιον χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν προβλημάτων του· π.χ. αἱ ἀντιλήψεις περὶ οὐσίας, κατηγορουμένου, τρόπων, θεοῦ. Ὁ Descartes καὶ ὁ Leibniz, οἱ ὅποιοι ἀπηρνήθησαν τὰς παραδόσεις τοῦ μεσαίωνος, διετήρησαν τὸν διανοητικὸν συμβολισμὸν του ἐνῷ ἐγκατέλειψαν τὰς δοξασίας του ἐπὶ τῶν εἰδικῶν θεμάτων. Πολλάκις βλέπομεν δτι προβλήματα τὰ δποῖα εἰς ὠρισμένην χρονικὴν περίοδον συνετάρασσον τὸν ἀνθρώπινον νοῦν λύονται, δχι διότι εὑρέθησαν αἱ εἰς αὐτὰ προσήκουσαι λύσεις — ἀλλὰ ἀπλούστατα ἔξαφανται, διότι αἱ ἀντιλήψεις ἐπὶ τῶν δποῖων ἐστηρίζοντο ἀλώλεσαν τὴν σημασίαν των. Ἐπὶ παραδείγματι τὸ πρόβλημα πῶς σῶμα καὶ πνεῦμα ἐπιδρῶσιν ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων εἶνε πραγματικὸν μόνον ἔφ' δσον ἔχει οἶανδήποτε σημασίαν ἡ ἔννοια περὶ διακεριμένων οὖσιῶν. Τὰ προβλήματα παρέρχονται καὶ δὲν ὑπάρχει πλέον ἀνάγκη νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς αὐτά.

Οἱ τι ἰσχύει διὰ τὴν διαδικασίαν τῆς διανοήσεως τῶν ἀτόμων τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς πνευματικὰς παραδόσεις: μεταβάλλονται ἀδιακόπως. Συστήματα ἰδεῶν ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ἀκμάζουν καὶ πα-

ρακμάζουν. Διὰ τὸν μελετῶντα τὴν ἴστορίαν τῆς διανοήσεως, αἱ ίδεαι λαμβάνουσι τὴν μορφὴν ἀνεξαρτήτων ὑπάρχεων ἔχουσῶν ίδίαν τάσιν πρὸς αὐτοσυντήρησιν καὶ αὐτοδιαβεβαίωσιν, ή δὲ ίδεα ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀπροσώπου νοῦ παρουσιάζεται ὡς ὑποστηρίξιμος. Ὅπαρχουσιν ὠρισμέναι φεμελιώδεις ίδεαι,—ἡ μαθηματικὴ μέθοδος, ἢ βιολογικὴ ἀποψίς, ὁ ἐμπειρισμός, ὁ μυστικισμός—αἱ δποῖαι συνοδεύουσιν ἐμμόνως τὴν ἐξέλιξιν τῆς διανοήσεως. Φαίνονται ὡς νὰ εἶχον ίδίαν ζωτικὴν δύναμιν ἀποτέλεσμα τῆς ὅποιας εἶνε ἡ γνώμη τῆς ὄλοτητος. Ἡ ίδεα τῆς μαθηματικῆς μεθόδου ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον διὰ τῶν Πυθαγορείων καὶ φύμανει εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀκμῆς της ἐν τῷ συστήματι τοῦ Πλάτωνος. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους δεικνύει προτίμησιν διὰ τὴν βιολογικὴν ἀποψίν, καὶ διὰ τοῦτο ὑφίσταται μερικὴν παρακμὴν ἡ ίδεα τῆς μαθηματικῆς μεθόδου, μέχρις ὅτου ἐπανέρχεται πάλιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς μὲ τὸν δρυμολογισμὸν τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης. Συγκρούεται πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ὄντα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ὁ ἀγὼν μένει ἀμφίρροπος, ἀλλὰ διαρκοῦντος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐπικράνειαν χάρις εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν φυσικῶν καὶ τῆς μαθηματικῆς λογικῆς. Μία τοιαύτη ίδεα δὲν φαίνεται νὰ ἀποθνήσκῃ· μᾶλλον κατέρχεται εἰς τὸν τόπον τῶν σκιῶν διὰ νὰ ἀναφανῇ πάλιν ὑπὸ νέαν τινὰ ἐνσάρκωσιν. Ἐνάστη νέα ἐνσάρκωσις συνεπάγεται καὶ μίαν μεταρρύθμισιν ἔως ὅτου ἵσως αἱ συσσωρευμέναι μεταρρυθμίσεις γίνονται τόσον μεγάλαι ὥστε νὰ παρίσταται ἀνάγκη νὰ γίνῃ νέα διατύπωσις. Ἡ ἐξαφάνισις δὲν γίνεται ἀποτύμως εἰς τὸ βασίλειον τῶν ίδεῶν· τοῦ θανάτου προτιγοῦνται προσωριναὶ ἀποχωρήσεις· ὅταν δὲ πράγματι ἐπέρχεται ὁ θάνατος δὲν πρόκειται περὶ πλήρους ἐξουδενώσεως, ἀφοῦ κάποιο μέρος τῆς παλαιᾶς ίδεας μεταφέρεται εἰς τὴν νέαν.

Οὕτω βλέπομεν ὅτι οἱ κύκλοι τῆς διανοήσεως εἶνε τακτοποιημένοι ὅχι μόνον εἰς σειρὰς ἀλλ’ ὡς ὁργανικὰ συστήματα εἰς τὰ δποῖα οἱ κύκλοι οἱ ἔχοντες τὴν πλέον στοιχειώδη σύνθεσιν εἰσέρχονται ἐντὸς κύκλων ἔχόντων πολυπλοκωτέρων τοιαύτην. Μία σειρὰ κύκλων σημειώνει πρόοδον μέχρις ὠρισμένου τινὸς σημείου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἔκαστον στοιχεῖον εἰς τὸ ζεῦγος τῶν ἀντιθέτων (Θεωρία καὶ πείραμα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, μῆνος καὶ δόγμα ἐν τῇ θρησκείᾳ) δεικνύει πλουτισμὸν τοῦ περιεχομένου μὲ ἔκαστον διαδοχικὸν κύκλον· ὅταν ὅμως γίνεται

βασις ὀρισμένου σημείου τότε ἐπακολουθεῖ ὅπισθιδρύμησις. Ὡς εἴδομεν πρὸ δὲ λίγου ή μαθηματικὴ ἄποψις ὑπέστη γένεσιν, αὕτησιν, πολλὰς μεταβολὰς καὶ ἵσως ἐν τέλει νὰ ὑποχωρήσῃ ἐνώπιον ἀλλης ἀπόψεως. Τὸ τμῆμα τῆς κυκλικῆς σειρᾶς τὸ ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς γενέσεως μέχρι τῆς παρακρῆς ἀποτελεῖ διτι ἀποκαλοῦμεν τὴν ζωὴν ἐνὸς ἀτόμου. Οὗτῳ μία σειρά, θεωρουμένη κατὰ μῆκος, δύναται νὰ λεχθῇ διτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς ζωὰς πολλῶν διαδοχικῶν ἀτόμων, ἐνῷ ἔκαστον ἀτομον ἀποτελεῖται ἐξ σειρᾶς διαδοχικῶν κύκλων αὐξανομένων καὶ ἔπειτα συμκρινομένων.

Εἰς τὸ παρὸν δοκίμιον ἐξήτασα τὴν διανόησιν καθ' ὃν τρόπον ὁ δρυκτολόγος ἐξετάζει ἐνα λίθον — ὡς φαινόμενον τοῦ ὅποίου προσεπάθησα νὰ περιγράψω τὸν μορφολογικὸν χαρακτῆρα. Τὰ σημεῖα τὰ ὅποια ἐτόνισα δὲν εἶνε νέα, ἐνα μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἶνε ἐντελῶς αὐτονόητον· ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποιον κυρίως ἀπέβλεπον ἦτο νὰ ἔρμηνεύσω τὰς γνωστὰς ταύτας ἀληθείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἴδειας τῆς διαδικασίας. Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι αἱ ὅποιαι ἀνέβρυσαν εἶνε αἱ τῆς κινήσεως, τῆς τελεολογίας, τοῦ δργανισμοῦ, τῆς πολικότητος, τῶν κύκλων καὶ ἐπικύκλων, τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ πέρατος καὶ τοῦ ἀπείρου. Τὸ νὰ περιγράψῃ τις τὴν διανόησιν ὡς συμβεβηκός σημαίνει διτι τὴν θεωρεῖ ὡς μέρος τῆς ἐν τῇ φύσει τάξεως. Ἐνδεχόμενον ὅμως νὰ μᾶς ἀντιτάξῃ τις τὸ ἐξῆς: ἐμφανίζοντες τὴν διανόησιν ὡς τι ἀκαταπαύστως ἀλλοιούμενον δὲν ἀντιστρατεύμενα ἀρά γε εἰς τὴν οὐσίαν τῆς γνώσεως ἢ τούλαχιστον εἰς τὰς προθέσεις της; Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ μόνιμον ἐν τῇ γνώσει; Βεβαίως, ἐὰν ἢ πεῖρα ποικίλλει διαρκῶς, αἱ ἔννοιαι παραμένοντιν ταυταὶ πρὸς ἔαυτάς, μάλιστα ἀποτελοῦσι τὰ σημεῖα τῆς ταυτότητος ἐν τῷ μέσῳ τῆς ποικιλίας τῶν αἰσθήσεων. Καὶ οἵμως αἱ ἔννοιαι ἐπίσης ἔχουσι ὁριστότητα. Καμία ἔννοια δὲν ἔχει ἐντελῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν διὰ δύο διάφορα πρόσωπα. Ἡ διαφορὰ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος εἶνε αἰτία διαφορᾶς διὰ τὴν ἔννοιαν· τῇ προσδίδει διάφορον ἐμφάνισιν, τόνον, περιεχόμενον, καίτοι ἢ διαφορὰ αὐτῇ δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῇ διὰ λέξεων. Μία οἰδήποτε ἔννοια εἶνε ἀναποσπάστως συνδεδεμένη πρὸς τὸ σύνολον τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχολογικοῦ κλίματος· καμία λέξις μιᾶς γλώσσης δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μεταφρασθῇ τελείως εἰς ἄλλην γλώσσαν. Καὶ

ἐν αὐτῷ μάκρη τῷ βίῳ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου ἡ σημασία
ῶρισμένης τινὸς ἐννοίας δὲν εἶνε πάντοτε ἐντελῶς ὅμοία: ἐφ' ὅσον
δ ἀνθρωπος οὗτος πλουτίζει τὴν πεῖραν του καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ σημει-
ούμενον ἀντικείμενον καὶ ματάνοεῖ βαθύτερον τὴν συστηματικὴν ἀλ-
ληλεξάρτησιν τῶν πραγμάτων, θὰ ἐπιρεάζεται μοιραίως καὶ τὸ περιεχό-
μενον τῆς ἰδέας. Τὸ πολὺ θὰ ὑπάρχει ἐν τῷ πνεύματί του συνέχεια
μεταξὺ τῆς ἐννοίας τῆς χθὲς καὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας τῆς σήμερον ὅχι
ὅμως ταυτότης.

Ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἀποφάνσεων εὑρίσκομεν ὡρα γε τί τὸ μόνιμον;
Ἐν φ μετρῷ ἡ ἀπόφανσις ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοῦ γεγονότος τῆς πεί-
ρας πρὸς τὴν ἀφαίρεσιν πλησιάζει πρὸ τὴν μονιμότητα. "Οσον περισ-
σάτερον ὅμως συγκεκριμένον εἶνε τὸ περιεχόμενόν της τόσον περιπσό-
τερον προσωρινὴ εἶνε ἡ ἀπόφανσις. Καὶ μάλιστα κατ' ἀρχὴν πᾶσα
ἀπόφανσις εἶνε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προσωρινή. Ἡ διατύπωσις
ὅμως αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς πρὸς τὸ πρᾶγμα. Πᾶσα ἀπόφαν-
σις ἀποσκοπεῖ νὰ εἶνε ἀπόλυτος· δὲν εἶνε δυνατὸν σκοπόν της νὰ ἀπο-
τελῇ ἡ σχετικὴ μόνον ἀλήθεια. Ἡ γνῶσις εἶνε ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἀπο-
λύτου καὶ τοῦ ἔκτὸς χρόνου εὑρίσκομένου· λίσως, ἐν τῇ γνώσει νὰ
ὑπάρχει ἐπίσης καὶ αἰσθησις τις τοῦ ἀπολύτου. Καμμία ὅμως πραγ-
ματικὴ διατύπωσις δὲν εἶνε ἀπόλυτος, καμμία πραγματικὴ πεῖρα δὲν
ἐξικνεῖται πέραν τῆς σχετικότητος. Τὸ ἀπόλυτον τὸ ὅποιον ζητοῦμεν
καὶ αἰσθανόμεθα ἔξακολουθεῖ νὰ ὑπερβαίνῃ τὰς δυνάμεις τοῦ νοός.
Αὕτη ὅμως ἡ δήλωσις τὴν ὅποιαν τώρα μόλις ἔκαμα, ἀρνούμενος ὅτι
ἀπόλυτος γνῶσις εἶναι δυνατή, εἶνε ὡρα γε ἀπόλυτος; "Οχι. Εἶνε
πιθανόν, εἰς μεταγενέστερον χρόνον, νὰ ἐκφρασθῶ μὲ διάφορον ἔμ-
φασιν, πιθανὸν νὰ διατυπώσω τὸ πρᾶγμα, διὰ τὸν ἔιστόν μου, κάπως
διαφορετικά. Ἡ ἀπόφανσις τείνει πρὸς τὸ ἀπόλυτον ἀλλὰ συλλαμβάνει
τὸ μεταβλητόν. Οὐχ ἥττον παραμένει ἀληθὲς ὅτι τὸ ἔκτὸς χρόνου εἶνε
στοιχεῖον τῆς ἀποφάνσεως, καθὸ τὸ ἀντικείμενον τὸ ὅποιον ἀποσκοπεῖ ἡ
ἀπόφανσις. "Οταν θέλομεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν διανόησιν πρέπει νὰ λά-
βωμεν ὑπ' ὄψιν μας τὸ ἐπέκεινα αὐτῆς καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ἐσωτερικὰ
αὐτῆς στοιχεῖα. Καὶ οὕτω εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας καὶ
ἄλλην μίαν πολικότητα, ἡ ὅποια εἶνε καὶ ἡ τελικὴ πολικότης—ἡ μεταξὺ^{της}
τοῦ ἔκτὸς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χρονικοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ.